

mâd es-Sanhâcî, *Aḥbârü mülûkî Benî 'Ubeyd ve şretühüm*, Riyad 1980; İbn İzâri, *el-Beyâ-nû'l-muğrib*, I, 149-171; Abdullah b. Muham-med el-Mâlikî, *Riyâzû'n-nûfûs* (nşr. Beşir el-Bekkûş), Beyrut 1403/1983, II, 73-96; Kalka-şendî, *Şubḥu'l-a'sâ*, III, 519; VIII, 342-346; XIII, 60; Makrîzî, *İltî'âzû'l-hünefâ* (nşr. Muham-med Hilmî), Kahire 1967-71, I-III; a.mlf., *el-Hı-tâṭ*, I, 103, 104-105, 107, 108, 408, 409, 440, 457-460, 483; II, 2-20, 193, 195-196, 341, 363; İbn Hacer, *Ref'û'l-işr'an kuḍâti Mısr* (nşr. Ha-mîd Abdülhamîd), Kahire 1957-61, I, 122, 210, 407; İdrîs b. Hasan, *Uyûnû'l-aḥbâr* (nşr. Mus-tafa Gâlib), Beyrut 1986, IV, 351-404; V, 160-161; a.mlf., *Târîḫu'l-hulefâ'i'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib*, Beyrut 1980, s. 347-417; İbn Tağrıber-dî, *en-Nücümû'z-zâhire*, IV-V; Devâdîrî, *Ken-zû'd-dürer*, Kahire 1380/1961; Ali Paşa Mü-bârek, *el-Hıtaṭû'l-Teufıkiyye*, Kahire 1306, I, 40-60; G. Wiet, *L'Egypte arabe de la conquête arabe à la conquête ottomane*, Paris 1937; Re-şîd el-Berâvî, *Hâletü'l-Mısrî'l-iktisâdiyye fî 'ah-di'l-Fâtımiyyîn*, Kahire 1948; Abdülmün'im Mâcid, *Zuhûru ḫilâfeti'l-Fâtımiyyîn ve sükû-tuhâ fî Mısr*, İskenderiye 1958; H. R. İdris, *La Berbérie orientale sous les Zirides X^e-XIIe siècles*, Paris 1962, II, 425-427; A. Lezine, *Ma-hdiyya-recherches d'archéologie islamique*, Pa-riş 1965; Y. Eche, *Les Bibliothèques arabes publiques et semi-publiques en Mésopotamie en Syrie et en Egypte au moyen âge*, Damas 1967, s. 74-102; Abbas Hamdani, "Some Con-siderations on the Fatimid Caliphate As a Mediterranean Power", *Attidel Terzo Congres-so di Studi Arabi e Islamici: Ravello 1-6 Settembre 1966*, Napoli 1967, s. 385-396; a.mlf. — F. de Blois, "A Re-examination of al-Mahdi's Letter to the Yemenites on the Genealogy of the Fatimid Caliphs", *JRAS* (1982), s. 173-207; M. Cemâleddin Sürûr, *ed-Devletü'l-Fâtı-miyye fî Mısr*, Kahire 1970; a.mlf., *Siyâsetü Fâtı-miyyine'l-ḥâriciyye*, Kahire 1396/1976; Sey-yid Abdülaziz Sâlim, *Târîḫu'l-baḥriyyeti'l-İslâ-miyye fî Mısr ve's-Şâm*, Beyrut 1972, s. 79-81; a.mlf., *Târîḫu'l-Mağrib fi'l-aşri'l-İslâmî*, İskenderiye 1982, s. 507-551; Hassanein Ra-bie, *The Financial System of Egypt: AH 567-741/AD 1169-1341*, London 1972, s. 72-137; Sâbir M. Diyâb, *Siyâsetü'd-düveli'l-İslâmiyye fî ḥavzî'l-baḥrî'l-mütevaşşit*, Kahire 1973, s. 93-166; Hâşî el-Muâdîdî, *el-Hayâtü'l-siyâsiyye fî bilâdî's-Şâm ḫilâle'l-aşri'l-Fâtımî (359-567/969-1171)*, Bağdad 1975; Cl. Cahen, *Makhzû-miyyât études sur l'histoire économique et fi-nancière de l'Égypte médiévale*, Leiden 1977, s. 26-30, 75-102; a.mlf., "Quelques chroni-ques anciennes relatives aux derniers fati-mides", *BIFAO*, XXXV (1937), s. 1-27; a.mlf., "L'Administration financière de l'armée fati-mide d'après Makhzumî", *JESHO*, XV (1972), s. 163-182; a.mlf., "Kabâla", *EI²* (Fr.), IV, 337-339; Şeyhü'l-emîn İvâzullah, *el-Hayâtü'l-icti-mâ'iyye fî'l-aşri'l-Fâtımî*, Cidde 1979; Hürey-ye Abdüsselâm, *en-Nizâmü'l-harbî fî Mısr ze-mene'l-Fâtımiyyîn*, Kahire 1980; Âdile Ali el-Hammed, *Kıyâmü'd-devleti'l-Fâtımiyye*, İskenderiye 1980; Hasan İbrâhim Hasan, *Târî-ḫu'd-devleti'l-Fâtımiyye*, Kahire 1981; a.mlf., "Relations Between the Fatimids in North Africa and Egypt and the Umayyads in Spain during the 4th Century AH", *Mecelletü Kûl-*

liyyeti'l-âdâb, X/2, Kahire 1948; G. R. Khoury, "Une description fantastique des fonds de la Bibliothèque Royale Hizanat al-Kutub au Caire", *Proceeding of the ninth Congress of the union européenne des arabisants et isla-misants*, Leiden 1981, s. 123-140; F. Dach-raoui, *Le Califat fatimide au Maghrib 292-362/909-973*, Tunus 1981; a.mlf., "Contri-bution à l'histoire des fatimides en Ifriqiya", *Arabica*, VIII/11, Leiden 1961, s. 189-203; Sel-lâm Şâfiî Mahmûd Sellâm, *Ehlû'z-zimme fî Mısr fi'l-aşri'l-Fâtımiyyi's-sânî ve'l-aşri'l-Eyyûbî 467-648 h./1074-1250 m.*, Kahire 1982, s. 285-321; İsmâil el-Emîr Ali, *el-Karâmiṭa ve'l-hare-ketü'l-Karâmiṭa fî't-târîḫ*, Beyrut 1983, s. 240-245; S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley 1983, IV, 6-8, 26; S. M. Stern, *Studies in Early Ismailism*, Leiden - Jerusalem 1983, s. 177-188; a.mlf., "The Succession to the Fati-mid Imam al-Amir, The Claims of the Later Fatimids to the Imamate and the Rise of Tay-yibi Ismailism", *Orient*, IV/2 (1951), s. 193-255; a.mlf., "Abû Yazîd al-Nukkârî", *EI²* (Fr.), I, 167-169; a.mlf., "al-Âmir", a.e., I, 452-453; M. Bnett, "The Fatimid Revolution (861-973) and Its Aftermath in North Africa", *Cambridge History of Africa*, Cambridge 1984, II, 589-639; De Lacy O'Leary, *A Short History of the Fatimid Khalifate*, Delhi 1989; Abdülmün'im Sultan, *el-Mücteme'u'l-Mısrî fi'l-aşri'l-Fâtımî*, Kahire 1985; T. Bianquis, *Damas et la Syrie sous la domination fatimide (359-468/969-1076)*, Damas 1986; a.mlf., "La Prise du pou-voir par les fatimides en Egypte", *Alsl*, XI (1972), s. 48-108; a.mlf., "al-Hakim bi Amr Allah ou la folie de l'unité chez un souve-rain fatimide", *Les Africains*, XI (1978), s. 107-133; Ahmed Muhtâr el-İbâdî, *Fi't-Târîḫi'l-'Ab-bâsî ve'l-Fâtımî*, İskenderiye 1987; Eymen Fuâd Seyyid, *Târîḫu'l-mezhâbi'd-diniyye fî bilâdî'l-Yemen*, Kahire 1988, s. 172-204; a.mlf., *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısr*, Kahire 1991; Fer-had Daftari, *The Ismailis: Their History and Doctrines*, Cambridge 1990, s. 91-143; a.mlf., "The Earliest Isma'ilis", *Arabica*, XXXVIII, Lei-den 1991, s. 215-245; R. Gottheil, "A Disting-ished Family of Fatimide Codes (al-Nu-man) in the Century", *JAOS*, XXVII (1906), s. 217-296; Husain F. al-Hamdani, "The History of the Ismaili Da'wat and Its Literature Du-ring the Last Phase of the Fatimid Empire", *JRAS*, I (1932), s. 126-136; M. Canard, "Un vi-zir chrétien à l'époque fatimide l'arménien Bahram", *Annales de l'Institut d'Etudes Ori-entales de l'Université d'Alger*, XII, Alger 1954, s. 84-113; a.mlf., "Fâtımides", *EI²* (Fr.), II, 870-882; a.mlf., "al-'Azîz Bi-llâh", a.e., I, 846-848; a.mlf., "Bahrâm", a.e., I, 968; a.mlf., "al-Basâ-sîrî", a.e., I, 1105-1107; a.mlf., "al-Ḥâkim bi-Amr Allâh", a.e., III, 79-84; B. Lewis, "Fatimi-ler ve Hindistan Yolu", *İFM*, XI (1950), s. 355-360; W. Madelung, "Das Imamât in der fruhen Ismailitischen Lehre", *Isl*, XXXVII (1961), s. 43-135; a.mlf., "İsmâ'iliyya", *EI²* (Fr.), IV, 206-215; H. Mones, "Le Malékisme et l'échec des fatimides en Ifriqiye", *Etudes d'Orientalisme dédiées à la mémoire de Lévi-Provençal*, I, Paris 1962, s. 209-220; Bayard Dodge, "al-Is-mâ'iliyyah and the Origin of the Fatimids", *MW*, XLIX/4 (1959), s. 296-305; a.mlf., "The Fatimid Hierarchy and Exegesis", a.y., L/2

(1968), s. 130-141; Sami N. Makarem, "al-I-lâ-kim Bi-Amrillah's Appointment of His Suc-cessors", *Al-Abhath*, XXIII, Beirut 1970, s. 319-325; A. Hamdani, "Byzantine-Fatimid Rela-tions Before the Battle of Manzikart", *Byzan-tium Studies*, 1/2, Shepherstown 1974, s. 109-179; Mahmûd İsmâil, "el-Mâlikiyye ve's-Şî'a bi-İfrîkiyye ebâne kıyâmi'd-devleti'l-Fâtı-miyye", *el-Mecelletü'l-târîḫiyyetü'l-Mısrıyye*, XXIII, Kahire 1976, s. 73-106; B. I. Beshir, "Fa-timid Military Organization", *Isl*, LV (1978), s. 37-56; Y. Lev, "The Fatimid Conquest of Egypt-Military, Political and Social Aspects", *IOS*, XI (1979), s. 315-328; a.mlf., "The Fati-mid Army, A.H. 358-427/968-1036 C.E. Mi-litary and Social Aspects", *AAS*, XIV (1980), s. 165-192; a.mlf., "The Fatimid Xizir Ya'qub Ibn Killis and the Beginning of the Fatimid Administration in Egypt", *Isl*, LVIII (1981), s. 237-249; a.mlf., "Army, Regime and Society in Fatimid Egypt 358-487/968-1094", *IJMES*, XIX (1987), s. 337-366; a.mlf., "The Fatimid and Egypt 301-358/914-963", *Arabica*, XXXV, Leiden 1988, s. 186-196; Sami K. Hamarneh, "Medicine and Pharmacy under the Fati-mids", *Hamdard Medicus*, XXII/7-17, Karachi 1979, s. 33-69; H. Halm, "Der Mann auf dem Esel-Der Aufstand des Abu Yazid gegen die Fatimiden nach einom Augenzeugen berg-icht", *WO*, XV (1984), s. 144-204; a.mlf., "Ab-dallâh b. Maymûn al-Qaddâh", *EI²*, I, 182-183; A. Allouch, "The Establishment of Four Chief Judogeships in Fatimid Egypt", *JAOS*, CV (1985), s. 317-320; Shainool Siva, "The Ini-tial Destination of the Fatimid Caliphate: The Yemen or The Maghrib", *BSMES*, XIII/1 (1986), s. 15-26; G. Wiet, "al-Afdal b. Badr al-Djamâli", *EI²* (Fr.), I, 221-222; C. H. Becker, "Badr al-Djamâli", a.e., I, 894; D. M. Dunlop, "al-Baṭā'ihî", a.e., I, 1124; E. Graefe, "Fâtımî-ler", *İA*, IV, 521-526.

EYMEN FUÂD SEYYİD

III. SANAT

Fâtımî sanatı İslâm sanatının müstes-na devirlerinden birini temsil eder. Fâtı-mîler'ce asalet ve âlicenaplıklarının deli-li olması hedeflenen bu devir eserleri, İslâm sanatının anlayış ve kurallarından farklı birtakım hususiyetlere sahiptir. Fâtımî hükümdarları önemli ve cömert birer sanat hâmisî oldukları kadar, sa-natı güçlü bir siyasî araç halinde kullana-masını bilen kişiler olarak da ün yapmış-lardır. Özellikle Fâtımî mimarlık sanatı, maddî ve mânevî anlamda yeni memle-ketleri ve ruhları fethetmeyi gaye edin-miş mücadeleci ve propagandacı bir te-mayüle sahiptir. Duyguların asaleti, ru-hun yüceliği, yüreğin sevecenliği ve âli-çenaplığın belirtisi olarak halka yapıla-cak ihsanlar için mekân teşkil eden sa-nat eseri binalar aynı zamanda hüküm-darların kudret ve itibarının delili olarak da önemlidirler. İslâm'ın yegâne temsil-

cisi ve güçlü kişisi olduğuna inanarak "mehdî" unvanını taşıyan Fâtımî halifesinin düşmanlar ve inançsızlar üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurmasına ve bütün dünyanın maddî ve mânevî fethi gayesine hizmet eden bu sanat eserleri ihtişamları, paha biçilmez değerleri ve güzellikleri açısından düşmanlarla rekabet edebilecek şekilde yapılmış olup Fâtımî güç ve kudretinin gözle görülür şan ve şeref sembolleridir. Bunun için eserler kolay anlaşılabilir biçimde ve daha etkili olabilecek tarzda ve en gösterişli, en pahalı malzeme kullanımından kaçınılmaksızın inşa edilmiştir. Fâtımîler'in mistik bir derinliğe sahip olan sanatları hususi, gizli ve saklı olduğu kadar kolay anlaşılabilir, açık seçik ve dışa dönük bir düşünceden kaynaklanmaktadır; bunun için de görüntüye önem veren bir eğilimi vardır.

Fâtımî sanatı, İfrîkiye ve Mağrib toplumlarının Endülüs Emevîleri'nden aldığı tesirle anavatan Suriye'den gelen Emevî tesirinden önemli ölçüde beslenmiş, ayrıca Ağlebîler ve Tolunoğulları aracılığıyla da dolaylı olarak belirli ölçüde Abbâsî sanatından etkilenmiştir. Fakat bu sanat her şeyden önce Kuzey Afrikalı Berberî bir karaktere sahiptir ve Abbâsîler'in, Endülüs Emevîleri'nin ve diğer İslâm toplumlarının karşısında ayırıcı hususiyetler tesis etme gayretiyle kendine has bir sanat olmayı tercih etmiştir. Bu noktada Fâtımîler'in Hristiyan Avrupa'dan ve hatta İpek yolu vasıtasıyla Çin'den de bazı ilhamlar aldıkları özellikle tezyinî sanatta ve küçük sanat kollarında görülmektedir. Mimaride hissedilen tesirler daha çok Ağlebî ve Tolunî nitelik taşımaktadır; ancak plan gelişiminde görülen bu durumun tezyinat vasıtasıyla değiştirilmesine çalışılarak

cephne ve iç bölüm süslemeleriyle birlikte binaların teşkilâtlandırılmasında da Fâtımîler'in kendi zevk ve sanat anlayışları ortaya konulmuştur. Fâtımîler'in Şîî olmaları sebebiyle bu tezyinat ve teşkilâtın meydana çıkmasında bütün Fâtımî sanatının hakikatinin, gayesinin ve mânâsının kaynağını teşkil eden Şîiliğin önemli bir rol oynadığı muhakkaktır.

A) Mimari. Fâtımî mimarisinin ilk önemli örneklerini verdiği muhit, halkı Sünnî olan Tunus'tur. Fâtımîler önceleri, ilk yönetim merkezleri olan Kayrevan'da ünlü Kayrevan Ulucamii'nin bulunması sebebiyle yeni bir cuma camii yapımına gitmemişler, fakat şehirde artan Sünnî hoşnutsuzluğundan dolayı yeni bir başşehir kurmak zorunda kaldıklarında ilk büyük camilerini buraya bina etmişlerdir. Şehrin isminden dolayı Mehdiye Ulucamii olarak bilinen bu cami Kayrevan Ulucamii'nden önemli tesirler alan planıyla dikkat çeker. 916 yılında yapıldığı tahmin edilen bina, Kayrevan Ulucamii'nde olduğu gibi kible duvarına paralel uzanan bir nefle buna dikey gelen neflerden teşekkül etmiştir. Dikey neflerden en ortadaki ileri doğru uzatılarak mihrap önünde kible duvarına paralel olan nefle kesiştirilmiş ve buraya bir kubbe yapılmıştır. Caminin ibadet mekânının bu Emevî özelliğine rağmen dış cephesi çok farklıdır ve bir zafer takı yapısında olan dışa taşkın cümle kapısıyla tamamen Fâtımî binalarına has bir görüntü vermektedir; cephenin köşelerindeki kuleler de bu duruma uygundur. Dört taraflı revaklarla çevrili olan avlu daha sonraki Fâtımî camilerinde de bulunan özelliklere sahiptir. Zaman içinde iyice harapeye dönen bina 1961-1965 yılları arasında orijinal planına uygun olarak restore edilmiştir.

Fâtımîler'in Mısır'ı fethedip Kahire'yi kurmalarından sonra yapılan Ezher Camii, Fâtımîler'in olduğu kadar bütün İslâm âleminin de maddî ve mânevî anlamda en önemli camilerinden biridir. Halife Muiz-Lidînilâh'ın emriyle 970-972 yılları arasında Vezir Cevher es-Sıkkî tarafından inşa ettirilen cami, aslında zaman içinde yapılan ilâve ve tâdilâtlarla değişikliğe uğramış bugünkü binadan daha küçük olup Fâtımî camilerinin genel özelliklerini göstermektedir (bk. EZHER). Kahire'de 990-1013 yılları arasında yapılan Hâkim Camii de en önemli Fâtımî eserlerinden biridir. Ana hatlarıyla Ezher Camii'ninkine benzer bir plana sahip olmakla beraber bilhassa dış cephesinin teşkilâtıyla farklı bir görüntü sergiler (bk. HÂKİM CAMİİ). Halife Müstâsır-Billâh'ın veziri ve başkumandanı Bedr el-Cemâlî tarafından 1085 yılında yaptırılan Cüyüşî Camii en enteresan Fâtımî yapılarından biri olup ortaya çok değişik bir plan şeması ve mimarlık anlayışı koymaktadır. Meşhed olarak inşa edilen bina bir iç avluya göre tanzim edilmiş bir plana sahipse de kuruluşu ve plan şemasının uygulanışı açısından bütün Fâtımî binaları içinde kendine has bazı özellikler gösterir (bk. CÜYÜŞİ CAMİİ). 1125 yılında Halife Âmir-Biahkâ-millâh'ın veziri Me'mûn el-Batâihî tarafından yaptırılan Akmer Camii küçük boyutlarına rağmen en ilgi çekici Fâtımî eserlerinden biridir. Değişik plan özellikleri gösteren bina, meşhed ve cami olarak kullanılacak biçimde yapıldığı intibaini vermektedir (bk. AKMER CAMİİ). Değişik özellikler gösteren eserlerden biri de Sâlih Talayî Camii'dir. 1160 tarihli olan bina, kible duvarına paralel üç neften teşekkül eden ibadet mekânı dışında üç tarafı revaklı bir avluya sahiptir. Binanın mimari açıdan en önemli kısmı cephesi olup dört sütun üzerinde taşınan kaburga kemerli giriş kısmıyla dikkat çeker. Yanlardan nişlerle desteklenen bu düzenleme alışılmış Fâtımî cephe düzenlemesinden oldukça farklıdır. Dinî mimarinin diğer ürünlerini oluşturan meşhedler Kahire'de yapılmış Fâtımî eserlerinin önemli örneklerindendir. Bunlar arasında özellikle Ümmü Külsûm, Kâsım Ebû Tayyib, Seyyide Âtike, Muhammed el-Ca'fer, Seyyide Rukyye, İkvat Yûsuf, Muhammed el-Havatî ve Yahyâ es-Sabîh meşhedleri en tanınmışlarıdır.

Sivil mimari eserlerinin büyük bir kısmı ya yok olup gitmiş veya çok harap

Fâtımîler döneminde inşa edilen Hâkim Camii - Kahire / Mısır

Fâtımîler dönemine ait seramik vazo (Victoria and Albert Museum - Londra) ile XI. yüzyıla ait Fâtımî sırlı kabi (Londra British Museum)

bir durumda günümüze gelebilmiştir. Fâtımîler'in yeni şehirler tesis etmeye ve yeni binalar yapmaya karşı besledikleri temayülün ihtişamlı temsilcileri olan saray ve diğer sivil yapıların Mısır dışındaki örneklerinin bir kısmı ancak şehir harabelerindeki bazı kalıntılarla tanınmaktadır; Kahire'de bulunanlar ise tamamen yok olmuştur. Kuzey Afrika'daki Fâtımî şehirlerinin ilkinin teşkil eden Mehdiye devrinin en mâmur şehirlerinden biri idi ve fetihlere başlamak için Sûsa ile Sefâkus (Sfaks) arasında bir karargâh olarak kurulmuştu. Daha sonra kurulan Mansûriye ise Kayrevan'ın güneybatısında yer alıyordu ve Fâtımîler'in güç ve itibarının temsilcisi olması istenen, göz kamaştırıcı ihtişam ve zenginliğe sahip mâmur bir beldeydi. Özellikle yuvarlak bir plana göre tanzim edilen şehrin Havernak Sarayı meşhurdur. Libya'da bulunan Ecdâbiye harabeleri de Fâtımî şehirciliği ve mimarisi hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Buradaki bir cami ile 972 yılında yapılmış olması muhtemel bir sarayın kalıntıları çok dikkat çekici olup özellikle sarayın harabesi Fâtımî sarayları hakkında bazı önemli ipuçlarına sahiptir. Halen bütün bu harabe şehirlerde çeşitli arkeolojik çalışma ve incelemeler yapılmaktadır. Fâtımî sarayları hakkında fikir verebilecek yapılardan biri de Sicilya'nın Palermo şehrindeki Ziza Sarayı'dır. Norman Kralı II. Wilhelm (1154-1189) tarafından tamamlanmış olan bina Kuzey Afrika saraylarına büyük bir benzerlik gösteren planı, teşkilâtı ve özellikle istalaktitli tezyinatıyla dikkat çekmektedir.

Askerî mimari hakkında fikir edinilebilecek en önemli eserler, Fâtımîler'den sonra Selâhaddin-i Eyyûbî tarafından tamir ettirilmiş olan Kahire surları ile şehir kapılarıdır. Halife Müstansır'ın veziri ve başkumandanı Bedr el-Cemâli tarafından taştan yaptırılan surların yapımı 1087 ve 1091 arasında dört yıl sür-

muştur. Halen ayakta durmakta olan kulelerle takviyeli Bâbünnasr, Bâbülfütüh ve Bâbü Züveyle gibi kapılar Ortaçağ askerî mimarisinin en güzel örnekleri arasındadır. Bunlardan başka Mehdiye ve Mansûriye şehirlerinin surları da önem taşımaktadır.

B) Mimari Tezyinat. Mimari tezyinatta, Fâtımîler'in çağdaşları diğer İslâm toplumlarının zevk ve anlayışından farklı bazı önemli özellikler bulunmaktadır. Bütün tezyini elemanlar Fâtımî düşünce ve propagandasına uygun, anlaşılması kolay ve tesiri güçlü olacak bir biçimde ele alınmış, işlemlerde sadelik ve açıklığa ağırlık verilmiştir. Hâkim motif olarak istirdide kabuğu veya doğan güneş biçimindeki bir şeklin önem taşıdığı görülmektedir. Bu motif tezyini veya mimari bir eleman olarak binaların çeşitli yerlerinde sıkça kullanılmıştır. Kuzey Afrika-Mağrib ağırlıklı elemanlardan oluşturulan bina içi süslemelerde alçıya geniş yer verilirken cephe süslemelerinde değişik malzemelerden faydalandığı görülmektedir. Alçı süslemelerde Mağrib kökenli elemanların Abbâsî tesiri taşıyan Tolunî elemanlarla birleştirilmiş olduğu farkedilir. İç süslemelerde ahşap ve fildişinden de yaygın biçimde faydalanılmıştır. Özellikle eğri kesim tekniğinin uygulandığı ahşap eserler içinde kapı kanatları, minberler ve Fâtımîler'e has bir mimari eleman olan taşınabilir ahşap mihraplar mimarinin tamamlayıcısı olarak büyük revaç görmüştür. Süslemeler arasında küfi yazılar, arabeskler, hayvan ve insan motifleri önemli bir yer tutar.

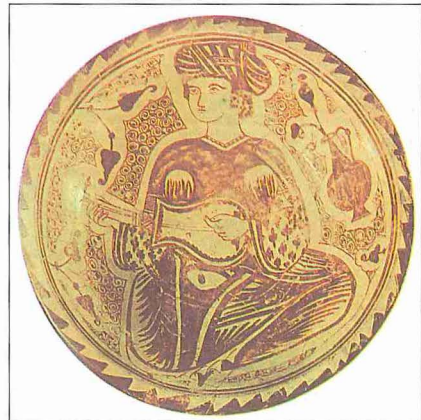
C) Küçük Sanatlar. Fâtımîler devrinde küçük sanatlar sahasında ortaya konulan eserler de İslâm sanatı tarihi içinde müstesna bir yere sahiptir. Özellikle Fustat'taki gibi farklı nitelikleri ve geniş üretim güçleriyle dikkat çeken atölyelerin ortaya koydukları yüksek kaliteli kumaşlar, seramikler, cam eserler, metal eşya ve fildişi eserler, bu sanat kol-

larında bugüne kadar yapılmış en güzel örnekler arasında yer almaktadır.

1. Seramikler. Fâtımî seramikleri, Fustat'taki atölyelerin rakipsiz olduğu X. yüzyıldan itibaren önemli miktarda üretilen üstün nitelikli örneklerle temsil edilmeye başlanmıştır. Özellikle metalik bir lüster tekniğinin kullanıldığı seramikler, yapıldıkları devirde ve daha sonra büyük bir ilgi ve talep kaynağı olmuştur. Aynı şekilde sgraffiato tekniğiyle yapılanlarla sırsız seramikler de Fustat'ın önemli ihrac ürünleri arasında idi. Fâtımî seramikleri cihanşümul bir ticaret maddesi olarak geniş boyutlu bir ticarete konu teşkil ettiği için üzerlerinde yer alan desenler bütün Akdeniz yöresi ve hatta daha uzak bölgelerin zevk ve anlayışlarına hitap edecek şekilde kozmopolit bir karaktere sahiptir. Bu karakterde Hristiyan Avrupa ve Bizans özellikleriyle birlikte İran, Suriye ve Irak özellikleri bir arada bulunmakta, hatta Çin seramikleri yoluyla gelen dolaylı tesirler de hissedilmektedir.

2. Cam Eserler. Fâtımîler'de bir istih-sal kaynağı olarak ehemmiyet kazanan diğer bir küçük sanat da cam ve kristal işlemeciliğidir. Kristal ve kaya kristalinden (kuvars) yapılan eserler kadar üfleme tekniğiyle yapılan sıradan işler de değer taşımaktadır. En güzel örneklerin kristal ve kaya kristalinden yapıldığı Fâtımî cam ürünleri arasında, baskı desen ve motiflerle süslenmiş üfleme cam eşya ikinci planda kalmakta, ancak çabuk üretim ve yaygın ticaret metayı olarak dikkat çekmektedir. Bu ikinci tür

Fâtımîler dönemine ait bir madenî tabak (Kahire Müzesi - Mısır)

daha çok gündelik kullanım eşyası, kristal ve kaya kristalinden yapılan yontma ve kesme eserler ise önemli bir süs ve itibar aracı olarak aranmıştır. Çoğunlukla şişe, sürahi, tabak, kadeh, kupa ve lamba şeklinde yapılan cam ve kristal eşyanın üzerine tatbik edilen tezyinî elemanlar daha çok hayvan ve bitki motifleridir.

3. Madenî Eserler. Fâtımî sanatının en güzel örnekleri arasında yer alan madenî eserlerin zengin bir bölümünü bronz eserler teşkil etmekte, kıymetli madenlerden yapılmış olanlara da sıkça rastlanmaktadır. Seramik biçimleriyle birlikte çeşitlilik gösteren eserler büyük bir ustalığa sahiptir. Genellikle üzerinde dualarla âyetler ve bitki, hayvan motifleri bulunan madenî sanat eserlerinin kapı tokmağı, şamdan, tabak altlığı, koku kabı ve sürahi gibi gündelik kullanım eşyası biçiminde üretildiği görülmektedir. Bu eserlerin bir kısmının ise daha çok sanatsal amaçlarla birleşen bir lüks kullanım için çeşitli hayvan şekillerinde üç boyutlu yapıldığı görülmektedir; en çok kullanılan figürler tavus kuşu ve grifondur.

4. Fildişi. Fâtımî sanatının lüks kullanıma yönelik kollarının başında gelen fildişi oymacılığının ürünleri bu sanat türünün en güzel örnekleri arasında yer almaktadır. Özellikle Mısır ve Sicilya'da yapılmış olan bu eserler arasında av burları, saray ve ev süslemesinde kullanılan parçalarla ajurlu plaklardan yapılmış kutular (sandukçeler) önemli bir yer tutmaktadır. Bu eserlerin tezyin edil-

mesinde geometrik ve bitkisel motiflerin yanı sıra hayvan ve insan figürleri, av ve hayvan mücadelesi sahneleri, gündelik hayattan görüntüler de kullanılmıştır.

5. Kumaşlar. Fâtımî sanatının lüks ürünleri arasında belki de ilk sırayı kumaşlar işgal etmektedir. Halifelerin hazinelerinin en önemli bölümünü ve özellikle törenlerde verilen hediyelerin, ihsanların temelini teşkil eden kumaşlar maddi olduğu kadar mânevî bakımdan da büyük değer taşırlar. Altın ve gümüş sırma ile yapılan işlemlerin yaygın biçimde kullanıldığı tirazlarıyla dikkat çeken ağır kumaşlardan dikilmiş elbiseleri bir çeşit güç, itibar, onur ve ihсан işareti olarak kabul eden Fâtımîler'in halk için de çeşitli dokuma teknikleri geliştirdikleri bilinmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

D. T. Rice, *Islamic Art*, London 1975, s. 87-91; A. Papadopoulos, *L'Islam et l'art musulman*, Paris 1976, s. 489-492; G. Mitchel, *Architecture of the Islamic World*, London 1984, tür.yer.; Suat Kemal Yetkin, *İslâm Ülkelerinde Sanat*, İstanbul 1984, s. 33-37; J. D. Hoag, *Islam*, Stuttgart 1986, tür.yer.; O. Grabar, *İslâm Sanatının Oluşumu* (trc. Nuran Yavuz), İstanbul 1988, tür.yer.; J. M. Bloom, "The Mosque of al-Hakim in Cairo", *Muqarnas*, sy. 1, New Haven 1983, s. 15-36; a.mlf., "The Origins of Fatimid Art", a.e., sy. 3 (1985), s. 20-38; C. Williams, "The Cult of Alid Saints in the Fatimid Monuments of Cairo. Part I: The Mosque of al-Akmer", a.e., sy. 1, s. 37-52; a.mlf., "The Cult of Alid Saints in the Fatimid Monuments of Cairo. Part II: The Mousolea", a.e., sy. 3, s. 39-60; N. Tamraz — B. Iverson, "Rephotographing Egypt", *Aramco World*, sy. XL/4, Washington 1989, s. 6-16.

A. ENGİN BEKSAÇ

FÂTİR

(bk. HÂLİK).

FÂTİR SÜRESİ

(سورة فاطر)

Kur'ân-ı Kerîm'in otuz beşinci sûresi.

Adını ilk âyette geçen "fâtır" kelimesinden alır. Aynı âyette yer alan "melâike" kelimesinden dolayı Melâike sûresi diye de adlandırılmıştır. Sûre, Mekke devrinin ortalarında Habeşistan'a hicret olayından sonra ve mi'râcdan önce nâzil olmuştur (Abdullah Mahmûd Şehhâte, I, 319). Kırk beş âyet olup fâsıla*ları (ا، ب، د، ر، ز، ن) harfleridir.

"Yarmak, kabuğunu yarıp ortaya çıkarmak, yaratıp ortaya çıkarmak" anlamın-

Fâtır sûresinin nesih hattıyla yazılmış ilk âyetleri

daki fâtır kökünden türeyen fâtır kelimesi sûrenin başında Allah ismine sıfat olmuştur. Buna göre, "Göklerin ve yerin fâtırı olan Allah'a hamdolsun" demek, "Gökleri ve yeri yok iken yaratan, onları yeni ve sürekli oluşumlara uğrattacak olan Allah'a hamdolsun" anlamına gelir.

Sûrenin diğer âyetleri ağırlıklı olarak birinci âyetin tefsiri niteliğinde olup esas gaye Allah'ın varlığına, birliğine, O'nun eşsiz yaratıcı kudretine delâlet eden kevnî alâmetleri tanıtmak, bunun yanında nübüvvet müessesesinin ve âhiret inancının önemini vurgulamak, hidayet-dalâlet sebeplerini göstermek, hak-bâtıl mücadelesinin sonuçlarına işaret etmektir. Bu arada sûrede şu konulara yer verildiği görülür: Melekler kendilerine has vasıflarıyla Allah tarafından yaratılmış varlıklar olup O'nun emirlerini ilgili yerlere ulaştırmak, nimet ve lutuflarını dağıtmakla görevlendirilmişlerdir. İnsanların gerçeklerden yüz çevirmeleri kendilerini beğenmek, geçici dünya zevklerine düşkün olmak, şeytana uyup kötü işleri güzel görmek gibi faktörlerden kaynaklanmaktadır. Öyleyse Allah resulünün onlar için fazlaca üzüлp kendini harap etmesi gerekmez. Şan ve şeref, yücelik ve ululuk yalnız Allah'a mahsustur. İnanmayanlar O'nun mutlak kudreti karşısında hiçbir güce sahip değildirler. Canlıların hayatıyeti için çok önemli olan yağmuru koyduğu kurallar çerçe-

XII. yüzyıla ait Fâtımî halı parçası (Berlin Kunstgewerbe Museum) ile Fâtımîler dönemine ait fildişine hakkedilmiş bir yazı örneği (Louvre Müzesi - Paris)

